

TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 2, Sayı: 4, Eylül 2015, s. 103-113

Ahmet DAĞ¹

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE DİL-MANTIK SORUNU

Özet

İslam Düşüncesi tarihinde, dil-mantık tartışmaları önemli bir yer tutmuştur. Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde dilin tanımı, kaynağı, yapısına ve dil-düşünce ilişkisine değinilmiştir. İkinci bölümde nahiv-mantık kavramlarının tanımı yapıldıktan sonra nahiv ilminin inşası, kurucuları ve gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Dil/nahiv-mantık tartışması bağlamında Yunan Felsefesinin dolayısıyla mantığın İslam Felsefesine girişiyle birlikte Arap nahvi ile Yunan mantığı arasında tartışmalara yer verilmiştir. Nahiv'in Yunan, Fars ve Süryani mantığı veya gramerinden etkilenip etkilenmediklerini, dil-mantık tartışması bağlamında Sırafi ile Ebu Bişr b. Matta arasında geçen tartışmaya değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise Basra, Küfe, Medresetü'l-Mantıkıyyin ve Mutezile ekolleri ekseninde Farabi, İbn Sina, Kindi, Yahya bin Adiyy, Sicistani ve Amiri gibi mantıkçıların ya da filozofların mantık ve nahiv konusundaki fikirlerine ve tartışmalarına yer verilmiştir. Bu tartışmalardan hareketle dil-bilim ile mantığın birbirinden ayrılmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Dil/Nahiv, Mantık, Düşünce, İslam Felsefesi, Sırafi, Ebu Bişr b. Matta.

THE PROBLEM OF LANGUAGE AND LOGIC ON İSLAMIC THOUGHT

Abstract

Language and logic debate has occupied an important place in the history of Islamic thought. This study consists of three parts. In the first part, it has referred to the definition, source, structure of language and the relationship between language and thought. In the second part, after the definition of grammar and logic concepts is done, the information about formation, development and founder of Arabic grammar is given. It is involved the discussion between Arabic s grammar and Greek logic in the context of discussions on language, Arabic grammar and logic with the introduction of Greek Philosophy to İslamic Philosophy. It is

¹ Dr., Felsefe ABD., adag29@yahoo.com

mentioned the discussion between As Sirafi and Matta b. Yunus in the context of language/grammar and logic, and whether Arabic grammar was affected by Greek, Persian and Assyrian logic or grammar or not. In the third part, it is referred to the thoughts and discussions of philosophers and logicians such as Farabi, İbni Sina (Avecenna) Kindi, Yahya B. Adi, as Sicistani and Amiri in the frame of Kufe, Basra, Medresetul Mantıkiyyin and Mutezile (Mu'tazilite) Schools. From all these discussions, it is concluded that syntax and logic are not separated from each other.

Keywords: Language/Grammar, Logic, Thought, İslamic Philosophy, As Sirafi, Abu Bişr B. Matta.

Kavramlı ya da kavramsız birçok ifade türünü kapsayan², duygu, düşünce ve seçimleri açıkça göstermeyi mümkün kılan ve her türlü işaret sistemi olan dil; bilinç içeriklerini, duyguları, arzuları, düşünceleri tutarlı bir anlam çerçevesinde ya da modeli içinde ifade etme yolu ya da yöntemini tanımlar.³ Sözlerin ya da dilin ortaya çıkışı ile farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşlerden biri dilin Allah tarafından vahyedildiği görüşünde olanların temsilcisi olan İbn Fâris'in (öl. H.395/M.1005) görüşüdür. Diğerleri ise İbni Cinnî'nin dildeki âhenk ve uyumdan etkilenerek dilin Allah tarafından vahiy edilmiş olabileceği hususunda -tereddüde düştüğü görülse de sonuçta- dilin insanların uzlaşma yolu ile ortaya koyduğu sistem olduğunda karar kılan görüşüdür. Ayrıca dilin başlangıcının Allah tarafından öğretilmesi ile kalanlarının ise istilâhî yani insanların uzlaşmasıyla olduğunu kabul eden üçüncü bir görüşün varlığından ise Fahreddin er-Razî (öl. H.606/M.1209) "*Mahsûl*" isimli kitabında bahseder.⁴ Dilin kaynağı kelimelerin üzerinde uzlaşma mıdır yoksa ilahi bir belirleme/ilham mıdır tartışması olmuştur. Fıkhi ve Kelami doktrinlerinden dolayı Mutezile ve Rey ehlinde olan fıkıhçılar uzlaşım, Ehl-i Sünnet ise ilahi belirleme fikrini benimsemiştir.⁵

Sözlerin ya da dilin ortaya çıkışına yönelik farklı görüşler analitik ve sentetik yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dilin ya da sözcüğün vahyedilmiş ya da ilham edilmiş olduğunu düşünmek dilde ve düşüncede statikliğe ve analitik bakışa yol açarken dilin uzlaşma sonucu oluştuğunu söylemek dinamik ve sentetik bakışa yol açmıştır. Nitekim Ayer, analitik içeriğe sahip olan mantık ve matematik ilkeleri gibi olan postülatları -bizim onları hiçbir zaman başka türlü kabul etmeyişiğimiz yüzünden- evrensel olarak analitik ya da totolojik doğrular olarak yorumlar.⁶ Çünkü Ayer'e göre, fiili deneyimlerden uzak önermeler ya da kabuller sentetik ve dinamik yönden yoksundurlar. Fiili duyu-deneyimle bağlantılı sentetik ilkenin çözümlenmesi bize yeni bir şeyler ifade eder.⁷ Dil ile düşünce, evrensel bazı süreçlere dayandığı gibi kendilerine özgü işleyişi bulunan iki farklı vaktadır. Yunan mantığı ve Arap dilbiliminin tercümelemlerle karşı karşıya gelmesi sonucunda dil ve düşünce arasındaki ilişkinin yeni özellikler kazanmasıyla dil ve mantık ilişkisi ayrı bir mahiyete bürünmüştür.⁸ Mantığın önce öğrenilen/öğrenilmesi gereken alet ilmi olması ve dil analiziyle dilbilimciler ile mantıkçıları

² Türker (2002a, s. 137).

³ Cevizci (1999, s. 234).

⁴ Akt. Altunya (2003, s. 24). Bkz. İbn Cinni, Ebu'l Feth Osman, El-Hasâis, C.1, Nşr. M. Ali En-Neccar, El- Hey'etu'l-Mısriyye, Kahire, 1986.)

⁵ Cabiri (1999, s. 54-55).

⁶ Ayer (1998, s. 54).

⁷ Ayer (1998, s. 28).

⁸ Türker (2002a, s. 138).

karşı karşıya getiren önemli bir sebeptir.⁹ Dilbilimciler dilin, bilimin düşünme disiplini içinde olduğu iddiasında bulunmasına paralel olarak dil ve mantığın yapısı gereği birbirleriyle olan ilişkisi İslam dünyasında Arap nahvi ile Aristoteles mantığı tartışmasını da beraberinde ortaya çıkarmıştır.¹⁰

İslam medeniyeti, Müslümanların fethettikleri eski uygarlıkların bulunduğu bölgelere de yayılarak neşv-u nema buldu. Bu ilmi ortamın mahiyeti, Arap nahiv âlimleriyle Yunan mantığı savunucuları arasındaki tartışmalarda ortaya çıktı.¹¹ İslam coğrafyası Yunan felsefe ilimlerinden ilk mantıkla tanışmıştır. Düşünme kuralı ve alet olarak kullanılan mantık, Emevi döneminde ve sonrasında sınırların gelişmesine paralel olarak yalnızca Arap etnik unsurların geliştirdiği bir ilim değildir. Mantık çalışmaları Arapçanın dışında diğer dillerde de ortaya çıkmıştır. Mantık, yalnızca Arap ve Müslüman mantıkçıların değil Arap veya Müslüman olmayan mantıkçıların - Musevi, Hıristiyan, Farisi, Süryani vb.- farklı dil yetenekleri ve dini bağları olan unsurlarının da katkıda bulunduğu bir ilimdir.¹²

Yunan mantığının Araplara naklindeki en büyük rol Süryani asıllı Nesturiler'e aittir. Cündişapurdaki akademiden sonra Me'mun'un kurduğu *Beyt-ül Hikme'de* Süryaniler ve Müslümanlar tercüme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Yunan mantığının Arapçaya nakli (810-820) yıllarında *Organon'dan* ilk kitabın tercümesiyle olmuştur.¹³ Daha sonraki dönemlerde Arap dilbilimi, -nahivciler tarafından- Aristoteles mantığının yerine doğru düşünme ve bilgi üretme amacıyla kullanılan bir yöntem hâline getirilmiştir.¹⁴ De Boer'e göre, Arapça manayı en iyi şekilde ifadeye muktedir bir dil olmasına rağmen eş anlamlı kelimelerin çokluğunun Aristo'nun ortaya koyduğu kaidenin dışına çıkılmasına sebep olmuştur. Nahiv ilmi; misaller, eşanlamlılar vb. toplamakla sınırlı kalmadığını, bazı konularda Aristo mantığının tesiri altında kalmıştır.¹⁵

Her söz bir düşünceyi dile getirirken etimolojik yapısı gereği ancak sınırlı bir söz dizim içinde bulunmağa imkân verir. Tercümelerde mantık da dil sorununun ortaya çıkmasında en az dilbilim kadar etkili olmuştur. Dil ile mantık arasındaki sorun 10. yüzyılın başlarından itibaren akli bilimlere giriş mahiyetinde olan mantığın bilim ve fen olarak nitelendirilmesine ve özgün çalışmalara yol açmasından kaynaklanmıştır. Mantığı; hüner, felsefenin aleti yahut akli bilimlere giriş bazen de fen ile bilim olarak mantığı tabir etmişlerdir.¹⁶ Dilbilim ve mantık tartışmaları yalnızca bu mevzuda olmamış dil anlayışlarında da farklı tartışmalar meydana gelmiştir. Dile felsefi yönden yaklaşımlar dilin kökeni, adlandırma, dil-doğruluk, dil-varlık bağlamında farklı yaklaşımların doğmasına yol açmıştır. İslam dünyasında dil, mantık ve felsefenin doğuşundan önce önemli bir sorun olan dil sorununun ele alınması, İslâmî ilimlerin doğuşuna, mantık ve felsefe eserlerinin yazılmasına imkân sağlamıştır.¹⁷

Mantığın, dil ve gramerden soyutlanarak biçimsel yapılar oluşturulduğunu savunan görüş yanında; mantığın tarihî dillerden bağımsız olarak insan düşüncesinin evrensel ilkelerine

⁹ Türker (2002a, s. 142).

¹⁰ Türker (2002a, s. 139-141).

¹¹ Endress, (2002, s. 205).

¹² Türker (2007b, s. 183-184).

¹³ Çıkar, (2009, s.62-63).

¹⁴ Altunya (2003, s. 131).

¹⁵ De Boer (2004, s. 56).

¹⁶ Türker (2002b, s. 230).

¹⁷ Türker (2002a, s. 139).

dayandığını savunan görüşler de bulunmaktadır.¹⁸ Tefsirciler ve fakihlerin düşüncesinin incelemesinde dilbilgisi ile söz diziminin biçimselliğinden yararlanmaları İslam mantıkçıları etkilemiştir. İslam mantıkçıları ve dilbilimciler arasında tartışmalar başlamıştır.¹⁹ Farklı kültürlerle karşılaşan İslam düşüncesinin Grek/Aristoteles mantığı ile tanışması neticesinde mantık ile nahiv arasında tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışma bir anlamda nahivcilerle felsefecilerin, dilbilimcilerle filozofların tartışmasıdır.

Nahiv- Mantık Bağlamındaki Tartışmalar

“Yönelmek, izini takip etmek” anlamındaki *nahiv* kelimesi “yön, taraf, yol” manasına gelir.²⁰ Bir dili doğru konuşmak, yazmak için gerekli olan kuralları ihtiva eden nahiv ilmi kelimelerin şekillerini ve cümle içindeki durumlarını inceleyen dile ait malzemeyi araştıran ve kurallar oluşturan bir ilimdir.²¹ Mantık, sözlükte “konuşmak” anlamına gelen Arapça “*nutk*” kökünden türetilmiştir. ‘*Nutk*’ kelimesi, eski Yunanca’da hem ‘*akıl*’ hem ‘*konuşma, söz*’ manasına gelen ‘*logos*’ün karşılığı,²² bilim olarak mantık ise doğru düşünme kurallarının ve formlarının bilgisi, düşünme yasalarının bilinmesi, dilsel ifadelerin, dile getirmelerin, dilsel anlatımların, formel koşullarının öğretisi, ve doğru önerme formlarının, doğru ifade kalıplarının kuramıdır.²³

Düşüncesinin dışı vurulması olarak yorumlanan dille doğru düşünmenin bilimi olarak nitelendirilen mantık arasında ilişkiye değinilir. Gramer, belli bir dille ilgili olduğu halde mantık ondan daha genel ve bütün dillerin gramerini kapsar durumdadır. İki ilim arasındaki bu ilişki aralarında tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁴ İfadenin dil düzeyindeki doğruluğunu belirleyen nahivken, ifadenin düşünce düzeyindeki doğruluğunu sınayan mantıktır. Bu alanlar birbirleriyle çatışabilir de uzlaşabilir. Düşünce, dil aracılığıyla tezahür ederken terimlerini ise dilden hareketle inşa eder. Malzemesi dil olan mantık nahivle ilişkilidir.²⁵

Diğer milletlerle karşılaşma sonucunda dil hatalarının (*lahn*) artması, yabancılara dil öğretme çabası ve Arap olmayanların (*mevali*) eksikleri gidermek için dili öğrenme çabası, Kuran’ın okunması ve anlaşılması için yapılan çalışmalar, Arapların dillerin üstünlüğüne dair inanç yönündeki çalışmalar nahiv ilminin ortaya çıkmasına yol açan etkenlerdir.²⁶ Nahiv ilminin -bazı esaslarını Hz. Ali’den aldığı iddia edilen- Ebü’l Esved ed-Düeli (ö. H. 69/688) tarafından kurulmuş olduğu kabul edilir. Carl Brockelman bunun efsane olduğunu kaynak göstermeden bu işin İbn Ebu İshak ve İsa b. Ömer es-Sekafi zamanında gerçekleştiğini iddia eder.²⁷ Araplar, Müslüman olanlara ve Müslümanları destekleyenlere Arapça öğretmek zorunda kaldıkları gibi Arap olmayanlar da Araplarla işbirliğine girip onlarla eşit olmayı istediklerinden dolayı bu dili öğrenmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine hem Araplar hem de Arap olmayanlar, Arap dili usulüne, nahiv ve sarf kurallarına vakıf olmak için birlikte çaba gösterdiler. Bu bağlamda,

¹⁸ Bilen, (2001, s.90) .

¹⁹ Türker (2002 b. s. 226).

²⁰ Durmuş, (2006, s. 300).

²¹ Çıkar, (2009, s. 23).

²² Emiroğlu, (2003, s. 18-28).

²³ Özlem, (1996, s. 28).

²⁴ a.e, s. 71.

²⁵ a.e, s. 15.

²⁶ Çıkar, (2009, s. 30-33).

²⁷ Durmuş, (2006, s. 301-302).

özellikle iki şahıs, hicri II. Asırda Arap nahiv yapısının sınırlarını belirledi. Bunlardan biri Arap idi, diğeri ise Fars asıllıydı: İlki Halil b. Ahmed el-Ferahidi (ö. 175/791), ikincisi ise onun öğrencisi Sibeveyh'tir (ö. 177/793). Sibeveyh'in "*el-Kitab*" adlı eseri Basra, Kufe ve Bağdat nahiv ekollerinin temel başvuru kaynağı oldu.²⁸ Nahiv çalışmalarına ilmi ve sistemli çalışma yolu açan kişi kıyasî nahvin öncüsü Halil b. Ahmed'dir. O, nahiv kurallarını temellendirmede kıyasa dayanmıştır. Sibeveyhi ise nahvi kanunlaştırmaktan daha çok derleme ve tasnif yapmaya çalışmıştır.²⁹ Sibeveyhi, zamanımıza ulaşan ilk gramer eserinin "*el-Kitab*"ın müellifidir.³⁰ Ebü'l Esved ed-Düeli sonrası bazı nahivciler şunlardır: Hicri 2-3. yüzyılda Halil B. Ahmed, Yunus b. Habib ed-Dabbi, Ebü'l Hattap el-Ahfeş, Ebu Zeyd b. Evs el-Ensai, Ebu Cafer er-Ruasi, Ebu Amr b. Ala, İsa b. Ömer, Sibeveyhi, Ferra, Mazini, Müberred Hicri 4. yüzyılda yaşamış olan Ebu İshak ez- Zeccac, Zeccaci, Sirafi, Rummani, Ebu Ali el Farisi, İbn Cinnidir.³¹ Bu gramerlerin çoğu Mutezile ekolüne mensuptur.³²

Nahiv'in Yunan mantığından etkilendiğini iddia eden dilbilimciler ve mantıkçılar olduğu gibi nahiv'in Yunan mantığından etkilenmediğini iddia eden bilginler vardır. Albert Merx, Ahmed Emin, İbrahim Beyyumi, Henri Fleisch, M.G. Carter, Mazin Mübarek ve R. Talmon nahiv'in Yunan mantığından etkilendiğini iddia ederken Abdurrahman el-Hac Salih, Gerard Troupeau ve Abduh Racihi, E. Renan ise nahvin Yunan mantığından etkilenmediğini iddia etmiştir. Cornelius Versteegh ise farklı olarak Arap nahvinin Yunan mantığından değil de Yunan gramerinden etkilendiğini ama onun Yunan mantığının bir kopyası olmadığını söyler.³³ İbn Abi Usaibia ve Kifti ise Arap nahvinin Süryani gramerinden etkilendiğini söyler. Sibeveyhi, Kisai ve Ferra gibi şahıslar Fars kökenli oldukları için Arap nahvinin Farsların keşfi olduğu konusunda iddialar da vardır.³⁴

Nahiv-mantık, gramerlerle mantıkçılar yani dilbilimcilerle filozoflar arasında geçen tartışmaların dönüm noktası olarak Sirafi (ö. 368) ile Ebu Bısr b. Matta (ö. 328) arasında geçen tartışma görülür. Mantık, geometri, matematik ilimlerine vakıf, nahvi felsefe ve mantıktan temizlemeye çalışan, nahiv ilminin geliştiği uç noktada yer alan etkin bir dilci olan Sirafi ile *Organon'un* çoğu bölümlerini çeviren ve şerh eden mantıkta şöhrete sahip Matta arasında dilbilim-mantık tartışması yaşanmıştır. Mantığı doğru kelamın yanlışından ayırma olarak gören Matta; mantık için anlamın esas olduğunu; gramer için ise aksine, sözlerin esas olduğunu, mantıkçıların bütün dillerin anlamlarını çıkarabileceğini, nahivcinin mantığa ihtiyaç duyduğunu öne sürer. Sirafi ise, Yunan mantığı ve dilinden doğmuş Grek mantığının yalnızca Grekçeye uygulanabileceğini, Arapçanın çözümlemesinde kullanılmayacağını, çevirinin mantıksal çözümlemelerle değil, ancak iki dilin gramer yapısının bilinmesiyle mümkün olabileceğini ve âlemin Aristo mantığından önce de aynı olduğunu iddia eder. Ve Matta'ya gayretini Yunan mantığı kadar Arap dilini de öğrenmeye yönlendirmesi gerektiğini tavsiyesinde bulunur.

²⁸ Endress, (2002, s. 206).

²⁹ Çıkar, (2009, s. 38, 40).

³⁰ Durmuş, (2006, s. 301).

³¹ Çıkar, (2009, s. 34-42).

³² Bkz. a.e, s. 73

³³ a.e, s. 20-22.

³⁴ Bkz. a.e, s. 163-166.

Bu tartışma bir anlamda Yunan grameri ile oluşturulduğu iddia edilen mantığa karşı evrensel akletme sanatı olan nahvin savunulduğu bir tartışmadır.³⁵ Matta'nın savunduğu görüş iki şekilde ele alınabilir: a) Formel mantığın kuralları, herhangi bir dildeki terkip kurallarını ve gramatik yapıyı açıklamak için yeterlidir. b) Bir dil içinde mümkün olan anlamlı terkip kurallarını düzenleyen gramer yapıları zaten mantığın alanına dâhildir. Bu görüşe karşı el-Sîrâfî'nin yönelttiği itiraz ise şu noktada toplanır: Bir ifadenin anlamlı olması ile doğru olması aynı şey değildir. Fakat sözün anlamlı olmasının ön şartı, dilin biçimsel kurallarına, gramer kaidelerine uymasındır.³⁶ Sirafi ise herhangi bir dilin lafızlarından bağımsız, ma'kul kavramanın varlığını reddetmemiş bilakis, Yunan mantığının, bu ma'kulata ve iddia edilen külli kaidelere sahip olduğu görüşünü reddetmiştir. Çünkü mantık, dilsel tabir sınırlarıyla çevrilidir ve doğru *nutk* ifade üzerine kuruludur.³⁷

Mattâ gibi Sirafi de dilbilgisi ile mantığı özdeşleştirmez. Fakat ona göre, dilbilgisi ile mantık arasındaki fark, lafız ve anlam arasındaki farka tekabül etmez. Her ikisi de hem lafızla hem de lafzın altında yatan ve dile getirilmesine neden olan diğer bütün dil katmaları ile ilgilidir. Mantık bu dile getirmenin sanatı veya bilimi değildir; bilakis o, konuşulduğu anda dilin içinde gizli olan bu dile getirmenin kendisidir. “Mantık” Sirafi’ye göre, “belli bir dili mantıklı bir şekilde “konuşmakla/*nutk*” aynı şeydir. Diğer taraftan gramer; bu aynı dile getirmeyi belli bir dilden çıkarıp alan ve formel kurallar içerisinde ifade eden bilim ya da sanattır. “Gramer, mantıktır, tek farkı Arapçadan çıkarılmıştır; mantık, gramerdir, ancak dil vasıtasıyla anlaşılır [veya iletilir]”.³⁸ Cahız’ın “*el-Beyan ve't- tebyin*” eserinden alıntılarda bulunan İbn Vehb, nahiv ile mantığı birleştirmeye çalışmıştır. Farabi’den önce kategoriler bahsine yer veren İbn Vehb ile Farabi’nin çalışmaları arasında benzerlikler vardır.³⁹ İbn Vehb, beyanı -Organon’un Peri Hermenias bölümünde geçen- varlık, düşünce, dil ve yazı ayrımı üzerine oturttuğu “*el-Burhan fi vücuhi'l beyan*” eserini yazmıştır. Mantığa ilk olumlu yaklaşan nahivcinin beyana ilişkin dörtlü ayrımı İbn Hazm’da görülmüştür ve İbn Hazm’ı etkilemiştir.⁴⁰

Mantıkçılar ya da Filozofların Mantık ve Nahiv Konusunda Fikirleri

Nahiv çalışmalarının başladığı Basra ve Küfe’de kıyasın büyük önemini kabul eden “*ehlu'l mantık*” denilen Basra Ekolü ile kıyasa aykırı ifade şekillerini kabul eden Küfe Ekolu ortaya çıkmıştır. Basra ekolünün mantıki esasları kullanmasının nedeni ilk felsefi mesleklerin burada ortaya çıkışı ile Şii ve Mutezile nahivcilerin burada bulunmalarıdır.⁴¹ Yabancılarla karışma sonunda en yoğun dilin bozulduğu yer Irak/Küfe-Basra olduğu için dil ve gramer çalışmaları burada başlamıştır.⁴² Basra ve Küfe dışında Bağdat ve Endülüs’te de nahiv ekolleri ortaya çıkmıştır.⁴³ Nahiv’in tartışmalarının felsefi bir boyut kazanması sonucunda nahivle mantığı uzlaştırmaya çalışan Mutezile ekolüdür. Mutezileye göre, nahiv felsefesinin oluşumunda mantık; özel olarak nahve genel olarak da dile etki etmesini sağlayan en önemli etkenlerden biridir. Mutezilenin apolojik tavırları; mantık ile nahvi uzlaştırma çabasını

³⁵ Bkz. a.e, s. 89-113.

³⁶ Bilen, (2001, s. 94).

³⁷ Endress, (2002, s. 212).

³⁸ Mahdi, (2013, s. 108).

³⁹ Türker, (2007b, s. 206-207).

⁴⁰ Durusoy (2004, 28

⁴¹ De Boer (2004, s. 54).

⁴² Durmuş, (2006, s. 302).

⁴³ Çıkar, (2009, s.42).

doğurmuş, nahvin rasyonel bir hal almasını sağlamıştır. Hem nahiv hem mantıkla meşgul oldukları için nahivci filozoflar (*linguistics philosophers*) olarak tanımlanmışlar ve Farabi ile ilişkilendirilmişlerdir.⁴⁴ Matta'dan sonraki mantıkçılar (Farabi, Yahya b. Adiy, İbn Sina) mantık ile nahvin konu ve amaç bakımından farklı olduğunu iddia eder. Matta, Farabi, Yahya b. Adiy gibi mantıkçıların reisliği görevini yürüttükleri Aristo mantığının temsilcisi olan "Medresetü'l-Mantıkıyyin" okulunda mantık yanında Yunan felsefe ve ilim dallarıyla ilgileniliyordu.⁴⁵

Felsefi bir dil oluşturma gayreti içindeki Kindi'nin meydana getirmek istediği dil; kapalı, üslubu zayıf ve kimliği olmayan bir dil olup,⁴⁶ tanımlar ve kavramlarla ilgilenen bir çaba ortaya koymuştur. Mantığın evrensel gramer olduğunu söyleyen⁴⁷ talebesi Serahsi ise nahiv ile mantık arasında fark olduğu hakkında -elimizde olmayan- bir eser yazmıştır.⁴⁸ Zekariyya er-Razi, ilim adamının nahiv dışında diğer ilimlerle meşgul olması gerektiğini söyleyerek mantığın da önemine değinmiştir.⁴⁹ Matta'nın öğrencisi olan Yahya b. Adiy mantığı ilmi öğrenmek için giriş olarak değil düşünmenin yöntemi olarak kabul eder.⁵⁰ Mantığı bilgi köprüsünün en üstüne koyan Yahya b. Adiy'de mantıkla konu ve amaç yönünden birbirinden ayrılır.⁵¹ Ona göre, nahiv sanatı sadece nazari değil aynı zamanda fiili sanatlardandır. Nahiv; sözleri ve bunların hareke ve sükûnuyla ilgilenen sanatken, mantığın konusu ise delaleti olan sözler ve bunları birleştirmektir.⁵² Nahiv, Arapların yaptığı gibi sözcüğün hareke durumlarıyla ilgilenen sanattır. Mantık ise, delalet ettiği şeylere muvafık bir telif oluşturmak için küllî kavramlara delalet eden sözlerle ilgilenen sanattır.⁵³

Nahvin, bilim olabilmesi için mantığa ihtiyaç duyduğunu iddia eden Matta'nın öğrencisi Yahya b. Adiy'den sonra diğer öğrencisi Farabi, uzlaşımı içeren görüşleri olgun bir zemine çekmeye çalışmıştır. Mantık çalışmaları için dil ve nahiv ilmine vakıf olmayı temel gören, sözlerin delalet ettiği şeyi bilmek ve bu sözlerin kanunlarını bilmek diyen filozof lisan ilmini; basit, bileşik sözle, basit ve bileşik sözlerin kanunlarını bilme, yazı kanunları, okuma tashih kanunları ve şiir kanunları ilmi diye yediye ayırır.⁵⁴ Nahiv ilmini isim fiil ve harflerin dökümüyle birlikte cümle içinde görevleri ve bu görevleri esnasında meydana gelen değişiklikleri bildirmekle sınırlar. Nahiv ilmini mantığa giriş olarak gören filozofa göre mantığa ve nahve ihtiyaç olmadığını ve gereksiz olduğunu söyleyenlere verilecek cevap aynı olmalıdır.⁵⁵

⁴⁴ Çıkar (2009, s. 73).

⁴⁵ a.e, s. 64.

⁴⁶ a.e, s. 76. Bkz. Cihami, *el-işkaleyetü'l-lügaviye*, s. 87.

⁴⁷ Türker, (2002b, s. 229)

⁴⁸ Çıkar, (2009, s.77 Bkz. Zeynep Afifi, *Felsefetü'l-lüga inde'l-Farabi*, s. 42.

⁴⁹ a.e, s.79

⁵⁰ a.e, s.125.

⁵¹ Çıkar, (2005, s. 66).

⁵² Çıkar, (2005, s. 129).

⁵³ Çıkar, (2007, s. 70-71). Yahya b. Adi için bkz. "Yunan Mantığı ile Arap Nahvi Arasındaki Fasıllar"

⁵⁴ Farabi, (1990, s.58-59).

⁵⁵ a.e, s. 74.

Filozofa göre, mantık ve gramer birbirine yakın iki disiplindir. Mantıkla arasında doğrudan bir bağ bulunan dil, bir anlamda iç düşüncenin ifadesidir. Nitekim Farabi'ye göre, bir sanatın adı olan 'nutk' kelimesinden türetilmiş olan *mantık* terimi -eskilere göre- üç şeye delalet eder;

1. İnsanın kavramı idrak etmesine yarayan -ilimler ve sanatlar elde eden- kuvvete delalet eder.
2. İnsanın zihninde kavrayış yoluyla hâsıl olan kavramlar. (İç konuşma/nutku dâhili).
3. İçerde bulunan şeyi/kavram dil ile söylemekten ibarettir. (dış konuşma/nutk-u harici).⁵⁶ Yani bu bağlamda mantığı, iç ve dış konuşmaya biçim veren, dilden ayrı olmayan düşünceyi ifade etme sanatı olarak tanımlayabiliriz.

Dilbilimciler ile mantıkçılar arasında tartışmaların olmasının nedeni dil-mantık arasındaki ilişkiyen dolayıdır. Nitekim Farabi, mantığın kullandığı malzemeyi dilden aldığı ve mantık ile nahvin ifadeleri konu edinme bakımından ortaklıkların bulunduğunu dile getirir. Filozofa göre, mantık; iç ve dış konuşmayı hatadan korurken nahiv de sözler hakkında ilkeler koyar ve sözsüz mantık düşünülemez.⁵⁷ Farabi, mantığı, nahve nispetine göre belirlemiştir: Mantığın akıl ile ma'kulatla olan ilişkisi, nahvin dil ve lafızla olan ilişkisi gibidir. Nahiv, bize lafız kanunlarını verirken, mantık, ma'kulattaki benzerlerini verir. Mantık lafızla ilgili kanunları verirken bazı yönlerde nahve ortaklık eder, mantık herhangi bir toplumun lafızlarına has kanunlar vermede nahivden ayrılır. Zira mantık, tüm toplumları kapsayan genel kanunlar verir. Çünkü lafızlarda her toplumun ortak olduğu durumlar olduğu gibi, sadece tek bir dile ait durumlar da olabilir.⁵⁸

Farabi'ye göre, nahiv'in/gramer ilmi, kelimeler hakkında bilgi verirken mantık ise manaya delaleti olan ifadeleri konu alır. Nahiv, dilsel ifadeyle mantık ise düşünce ve sözlerin manalarıyla ilgilenir. Farabi'ye göre, mantığın nahiv ile aruz sanatına benzemesinin nedeni; mantık sanatının akıl ve kavrama olan nispeti nahiv sanatının dil ve ifadelerle olan nispeti gibi olmasındandır.⁵⁹ Dil ve düşünceyi kullanan her ilim dil ile mantık arasındaki ilişkiyi sistemleştirmek durumundadır. Dilbilim, dili iletişim aracı olarak kullanırken mantık ise bir bilgi aracı olarak inceler.⁶⁰

Dil ve düşüncenin birbirinden bağımsız olabileceği tezini savunan Arap dilbilimcilerin, Süryani mütercimlerin ve İbn Sina'nın aksine Farabi iki karşıt düşünceyi sentezlemek istemiştir. Filozofa göre mantıktaki biçimsellik doğru düşünmeyle ilgiliyken, dilbilimde ise doğru konuşmanın elde edilmesi ile ilgilidir.⁶¹ Aristoteles mantığından oldukça farklı bir şekilde, mantığın hem anlamları hem de kültürlere göre değişen sözleri araştırdığını ileri süren Fârâbî, mantığın evrensel bir anlam yapısı/semantics ve notasyona (simgelerin oluşturduğu dizge) sâhib

⁵⁶ Bolay (1990, s. 12). (Farabi, Risaletü Cemi'i'l-Mantikiyeti's Semaniye, Hamidiye, No:812).

⁵⁷ Bolay (1990, s. 13).

⁵⁸ Endress, (2002, s. 212). (Farabi, Ebu Nasr, İhsau'l ulum, tah. Osman Emin, Kahire 1968, 3. askı, s. 68).

⁵⁹ Farabi, (1990, s. 68).

⁶⁰ Türker, (2002a, s. 147)

⁶¹ Türker, (2002a, s. 172).

olmamasından kaynaklanan evrensel geçerliliği sorununu ilk kez ele alarak mantığa yeni bir kavramsal çerçeve vermiştir.⁶²

Mantığın her bilim ve fıkıh için vazgeçilmez bir metot olduğunu, dini, taklidi değil de tahkiki bilmek isteyen için gerekli olduğunu düşünen İbn Hazm ise kendi döneminde mantığa hak ettiği değerin verilmediğini söyler. İbn Hazm, bilginlerin dört tavır sergilediklerini söyler. Bunlar mantıkla uğraşmayı küfür ve ilhad sayanlar, mantığı anlamsızlık ve hezeyanla suçlayanlar, okuyup yanlış anlayanlar ve mantığı doğru anlayanlardır.⁶³ “*et-Takrip haddi’l Mantık*” adlı kitabında nahvi mantık ilmine yaklaştıran bilge, mantığı bilmeyenin fetvasına güven olmayacağını söyler.⁶⁴

Matta ile Sirafi arasındaki tartışmayı nakleden Tevhidi’nin hocası Sicistani, mantığın gramerle mezcedilmesine inanmaktadır.⁶⁵ Bilgine göre, Araplara ait bir mantık olan nahiv sözlerle ilgilenen dilin kalıbı, akli bir nahiv olan ve sözlerle ilgilenen mantık ise aklın kalıbıdır. Manalar aklın lafzıdır ise dilin kalıbıdır. Kim manalardan uzaklaşırsa akıldan aldığı nasibi azalır. Bağdat’ta mantıkçılara liderlik yapan Sicistani, Arap nahvi ile mantığın arasındaki fark sorulduğunda “Arap nahvinin kaynağını fitrat, bizim nahvimizin kaynağı ise akıldır”⁶⁶ cevabını verir. Mantık doğruyu yanlıştan ayırırken, delili akıldan ayıran nahiv ise Arap’tan alır. Nahiv sözle manayı, mantık ise akılla manayı tahkik eder, nahiv mantığa dâhil olursa süsleyici olur, mantık nahve dâhil olursa muhakkik olur.⁶⁷

Gazali, Farabi gibi “aklı düşüncede hataya düşmekten koruyan” diye tanımladığı mantık ilmini nahiv ve şiirle kıyaslar. Nasıl şiirdeki vezinler aruzla, i’rabdaki yanlışlar da nahivle biliniyorsa doğru delil de yanlıştan mantık ile bilinir. Bilgin mantığı dini bilimler için farz-ı kifaye bir yöntem olarak görmüştür.⁶⁸ Gazali, her bir şeyin aynî, zihnî, lâfzî ve kesbî çeşitliliğinden bahseder. Kitabet (yazı) lafza, söz zihindeki manaya delalet ederken, zihindeki mana da harîçteki varlığı simgelemektedir. Farabi’de kısmen bu hususları dile getirmiştir.⁶⁹ Filozof, mananın sözden önce geldiğini, asıl olanın söz değil mana olduğunu, manadan yola çıkanın hidayete ereceğini, sözden yola çıkanın helak olacağını bildirir.⁷⁰

Son olarak Mantıkçılar-gramerciler arasında geçen tartışmada nahvi dini ilimler, mantığı ise felsefî ilimler için bir alet olarak gören Amiri, alet olması nedeniyle nahvi diğer ilimlerin altında yorumlarken⁷¹ kıyas, isim, harf, cins, tür tanımları mantıkçılar gibi tanımlayan Rummani ise nahvi, kelimada doğru ve yanlış ayıran sanat olarak yorumlar.⁷² İbn Cinni, mantık ile nahiv arasında orta yol tutmaya çalışır.⁷³ Sekkaki de “*Miftahu’l-ulûm’da*” mantık ile nahvi birbiriyle çatışmaktan daha çok birbirinin bütünleyicisi olan bir bütünü parçaları gibi konumlandırmıştır.⁷⁴ Mantıkçılar düşünce düzeyindeki doğruluğa ulaşmak ve doğru düşünme

⁶² Türker (2007a, s. 143).

⁶³ Durusoy, (2004, s. 30-31).

⁶⁴ Çıkar, (2005, s. 138). Bkz. İbn Hazm, Resail, s. 94-102.

⁶⁵ Adanalı, (2004, s. 73).

⁶⁶ Çıkar, (2005, s. 69) Bkz. Kifti, Tarihi’l Hukema, s. 283.

⁶⁷ a.e, s. 133-137). Bkz. Tevhidi, el-Mukabesat, s. 92-93.

⁶⁸ a.e, s. 139.

⁶⁹ Özdemir, (2006, s. 32).

⁷⁰ Durusoy, (2004, s. 33). Bkz. Gazali, el-Mustasfa min ilmi’l- usul

⁷¹ Çıkar (2005, s. 131).

⁷² a.e, s. 144.

⁷³ a.e, s. 180.

⁷⁴ Durusoy, (2004, s. 35).

kuralları ile bilme çabası gösterirlerken nahivciler ise anlama çabası gösterirler. Nitekim Dalciler “sözlerin delalet ettiği manalar ile sözleri oluşturan sesler arasındaki uyumu hareketlerin verdiği manaları konu almışlardır.”⁷⁵ Nahiv ile mantığı birbirinden ayırma çabası içinde olan nahivciler mantık ilminin metotlarını kendi ilimlerinde kullanmaktan çekinmezlerken, genellikle nahvi görmezden gelmeyen mantıkçılar da gramerden ‘bilme’ çabalarında faydalanmışlardır. Mantık, doğru bilginin kurallarını incelemeye ve sözcüğü doğru olarak ifade etmeye yardımcı olur. Nitekim haber ve bilgi aktarma aracı olmaktan daha fazla bir şey olan, iç konuşma yürütmemizi, en çetrefilli felsefe-bilim sorunları çözmemizi sağlayan dil⁷⁶ düşüncenin bilimi olan mantıkla paralel bir ilişki içindedir. Dilbilim ile mantığın alanını birbirinden koparmak mümkün değildir. Zihnin çalışma ilkelerinden soyutlanmayacak olan mantık, bir iç düşüncede ve konuşmada bize katkı sağlayan dilden koparılamaz.

KAYNAKLAR

- ALTUNYA, Hülya 2003. Farabi’de Dil Felsefesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı), Isparta, 2003, S. 131.
- AYER, Alfred Jules 1992. Dil, Doğruluk ve Mantık, Çev: Vehbi Hacı Kadiroğlu, 2. bsk. İstanbul: Metis Yayınları.
- BİLEN, Osman 2001. “Mantık İle Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş”, İzmir: D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13-14, s. 89-100.
- BOLAY, M. Naci 1990. Farabi ve Ibn Sina’ da Kavram Anlayışı, 1. bsk. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- CABİRİ, Muhammed Abid El- 1999. Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı, Çev: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, 1. bsk. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- CEVİZCİ, Ahmet 1999. Felsefe Sözlüğü, 2. Baskı, Bursa: Paradigma Yayınları.
- ÇIKAR, Mehmet Şirin 2005. Nahiv-Mantık Tartışmalarında Yahya b. Adî'nin Konumu ve "Yunan Mantığı ile Arap Nahvi Arasındaki Fasıllar" Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, 7, Mart s. 65-76.
- ÇIKAR, Mehmet Şirin 2009. Nahivciler İle Mantıkçılar Arasında Tartışmalar, 1. bsk. İstanbul: İSAM Yayınları.
- DE BOER, T.J. 2004. İslam Felsefe Tarihi, Çev: Yaşar Kutluay, 4. bsk. İstanbul: Anka Yayınları.
- DURALI, Ş. Teoman 2011. Türkçenin Felsefe-Felsefe Bilim Sözlüğü, Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları, 18, s.501-529.
- DURMUŞ, İsmail 2006. Nahiv, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 32, s. 300-306.
- DURUSOY, Ali 2004. Nahiv-Mantık Tartışmaları Bağlamında Sekkaki'nin Yeri ve Önemi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 27, s. 25-39.
- EMİROĞLU, İbrahim 2003. Mantık, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 28, s. 18-28.

⁷⁵ Özdemir, (2006, s. 25). Bkz. Azuz, Ahmed, neş'etü-d-Diraseti'd- dilaliyye, s. 172.

⁷⁶ Durah (2011, s. 501).

İslam Düşüncesinde Dil-Mantık Sorunu

- ENDRESS, Gerhard 2002. Klasik İslam Düşüncesinde Yunan Mantığı Savunucuları İle Arap Nahivcileri Arasındaki Tartışmalar, çev: Mehmet Şirin Çıkar, Ekev Akademi Dergisi, 11, 205-216.
- FARABİ, 1990. İlimlerin Sayımı, çev: Ahmet Ateş, 3.bsk. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- MAHDİ, Muhsin 2013. Klasik İslam Düşüncesinde Dil ve Mantık, Çev. Yusuf Daşdemir, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 36, 83-120.
- ÖZDEMİR, İbrahim, 2006, İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Vaz' İlminin Temel Meseleleri, 1. bsk. İstanbul: İz Yayınları.
- ÖZLEM, Doğan 1996.Mantık, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- TÜRKER, Sadık 2002a. "Farabi'de Dil ve Mantık İlişkisi", Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları, Dergisi, 1, s.137-175
- TÜRKER, Sadık 2002b. "Mantıkta Kullanılan Sözler", Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları, Dergisi, 2, s. 93-126.
- TÜRKER, Sadık 2007b. The Arabico-Islamic Background of Al-Fārābī's Logic, History and Philosophy of Logic, Volume 28, Issue 3, p. 183–255.